

A guerra da España na memoria da raia¹

NATALIA JORGE PEREIRA

RESUMO

Nos últimos anos, a memoria da guerra ten ocupado un lugar destacado na opinión pública chegando o debate a novos ámbitos fora dos círculos académicos. O presente texto supón un achegamento a esa memoria da guerra pero a través doutra mirada: os ollos dos veciños da marxe portuguesa. Un traballo que busca analizar a memoria que sobre a Guerra da España confeccionaron os veciños portugueses, sen dúbida testemuñas privilexiadas dos sucesos do 1936.

O presente texto é froito da investigación realizada ao longo do ano 2014 no municipio de Vila Nova de Cerveira (Portugal) e que foi presentada no Máster de Historia Contemporánea da Universidade de Santiago de Compostela e posteriormente nas Jornadas de Estudos, Memória, Património e Devir: entre futuros passados e tempos inéditos organizados polo Instituto de História Contemporânea (Universidade Nova de Lisboa, 20 abril 2017).

As liñas de investigación desenvolvidas céntranse na determinación do corpus da memoria dos habitantes da poboación raiana, as súas limitacións e os fenómenos que determinan esa memoria tecida por unha comunidade fortemente vinculada ao lugar dos sucesos mais tamén ás persoas involucradas no mesmo.
PALABRAS CHAVE: Guerra Civil, represión, contrabando, fronteira, raia, memoria.

ABSTRACT

Memories about the war have occupied a prominent position in the public's collective mind in the last years, what has moved debates about the armistice out of the academic field. This text is meant to be an approach to the war memories but from a different perspective: the views of the neighbours in the Portuguese shore. A study that intends to analyse the recollections about the war that lie in the memory of our closest neighbours, privileged witnesses to the 1936 events.

This text is the result of research done in the year 2014 in Vila Nova de Cerveira (Portugal), presented in the Máster de Historia Contemporânea da Universidade de Santiago de Compostela and after in the Jornadas de Estudos, Memória, Património e Devir: entre futuros passados e tempos inéditos, organized by the Instituto de História Contemporânea (Universidade Nova de Lisboa, 20th April 2017).

The investigation centres on the body of memories belonging to the citizens of the border village, who were strongly connected both to the place and people involved in the events.

KEY WORDS: Civil War, repression, trafficking, border, line, memory.

DE NOVO A MEMORIA

A memoria oral constitúe un dos elementos que en maior medida definen as sociedades rurais. Unha tradición, a de relatar o pasado, que sobrevive pese aos azoutes dun mundo globalizado onde mudaron os lugares comúns de socialización. Aínda nun contexto tan arduo para a súa reprodución, a memoria ten acadado un novo interese. A día de hoxe, o emprego das fontes orais nas ciencias sociais está perfectamente normalizado, de feito é un recurso habitual en boa parte das investigacións referidas ao pasado século XX. Un uso aceptado e fomentado dende a formación secundaria até aos investigadores e investigadoras que buscan respostas na historia recente.

O emprego das fontes orais na investigación da guerra civil iniciouse na década de 1960 da man de historiadores estranxeiros como foron Hugh Thomas, Raymond Carr, Stanley George Payne ou Gabriel Jackson que deron comezo a unha liña historiográfica alternativa a oficial española²¹. Traballos sobre a guerra e a represión que tiñan como base o coñecemento político. Na seguinte década, 1970, será novamente a historiografía estranxeira a que atenderá o ámbito social. Paul Preston³ e Payne son os autores que introducen no ámbito español novas investigacións máis atentas ao plano social e menos ao político. Unha liña de estudo que continuarán, agora si, historiadores nacionais ligados ao entorno do Profesor Tuñón de Lara e dos Coloquios de Pau⁴.

O aniversario da contenda e a vaga de publicacións ligadas a súa conmemoración vén parello dunha volta ao uso das fontes orais que acadan un lugar destacado cos novos enfoques historiográficos nos que o Franquismo e a Guerra Civil son conectados coa II República e a Ditadura de Primo de Rivera. Novas olladas nas que o interese pola vida cotiá durante o franquismo levaba a unha maior atención ao proceso bélico e ao día a día da poboación civil. Postulados todos eles reservados ao ámbito académico até que en 1998 as pantallas de televisión retransmiten a noticia da detención do ditador chileno Augusto Pinochet. Baltasar Garzón, por aquel entón xuíz da Audiencia Nacional, protagonizou un dos episodios da historia recente máis difundidos polos medios, convertendo a represión e o que fora ditadura chilena no debate actual. É neste momento no que a guerra da España e a represión nas nosas fronteiras saía do ámbito académico e se colaba nos círculos da opinión pública.

Un interese que aniña nas novas xeracións que non coñeceron nin a guerra nin a memoria da guerra. A partir de aquí sucédense varios acontecementos que serven de indicador do crecente interese por un pasado silenciado: o 2006 será o ano da memoria, escávase as fosas nas cunetas, o goberno estatal promulga a Lei da Memoria Histórica, ... até chegar a planear a exhumación dos restos do ditador. Acontecementos nada desdeñosos que poñen na palestra un debate que afecta á sociedade actual e que bebe directamente do noso pasado.

Un tema candente no que a moral precisa da historia, un pasado que lonxe de terse esquecido, suscita novos debates e novas investigacións. Non só destinadas ao círculo académico senón ao público xeral, boa mostra disto é o documental *El silencio de los otros*, que no momento da escritura deste artigo leva tres semanas en carteleira conseguindo encher salas cun documental sobre os vencidos e a historia da guerra.

Se cruzamos a fronteira, no veciño Portugal, a historiografía portuguesa recuperou parte do legado anglosaxón vinculado á antropoloxía e ás correntes marxistas. Unha liña de investigación preocupada pola recuperación da historia rural e das

súas comunidades. Neste contexto sitúanse os traballos de historiadores como Manuel Loff ou antropólogas como Paula Godinho, Inés Fonseca ou Dulce Simões, que teñen centrado os seus traballos na guerra da España, nas violencias da ditadura e no devir das fronteiras⁵.

Ten sido a historiografía portuguesa a que se ocupou da raia, á diferenza da española ou da galega centradas na cultura e nos imaxinarios da guerra ou nas propias vítimas. Un compendio no que as liñas de estudo teñen sido os vitimarios, as resistencias e a expresión no rural. Unha perspectiva da que o noso traballo é debedor e co que procuramos dar resposta aos comportamentos e ás actitudes das comunidades na raia baixo circunstancias dramáticas. Unha modesta aportación que agardamos interese a unha sociedade que demanda saber que aconteceu e á que podemos ofrecer un coñecemento científico dun tema que até hai pouco pertencía ao ámbito privado, ao lugar da memoria.

QUE ACONTECEU

A Guerra iníciase o 17 de xullo en Melilla cando un sector do exército co apoio dalgúns sectores da dereita española, se levanta en contra do goberno elixido uns meses antes. Os sucesos acaecidos ao longo dos seguintes tres anos son coñecidos polo conxunto da cidadanía de modo que non nos deteremos nos acontecementos concretos do proceso bélico. Iso si, debemos resaltar varios aspectos da contenda, como o feito de que a guerra se produce porque o golpe de Estado non triunfa dando lugar a unha coexistencia entre os que apoiaron o levantamento e os que non o fixeron. Ademais, a guerra espállase recibindo ambos bandos axuda estranxeira. Unha colaboración que no bando sublevado supón a introdución de novos medios bélicos experimentais que a Alemaña nazi e a Italia fascista empregarán durante a II Guerra Mundial. A Guerra da España será o primeiro escenario europeo no que a poboación civil pasa a ser obxecto de guerra. As cidades serán bombardeadas á par que se implantan tácticas na retagarda experimentadas con anterioridade na guerra do Rif como é a aplicación sistemática de métodos represivos.

A represión supón eliminar de forma metódica calquera tipo de oposición ás novas autoridades. Para elo aplicárase unha política do terror mediante fusilamentos (paseos), multas e confiscacións de bens, estigmatización social das familias que non mostraron apoio ao novo réxime ou que tiveran calquera tipo de vinculación co republicanismo e coa esquerda política⁶. Nesta estratexia do terror a violencia contra a muller xogou un papel fundamental converténdose nun peza clave como forma de dominación onde houbo vencedores e vencidos.

O territorio galego é dos primeiros lugares ocupados polo bando sublevado e polo tanto será o primeiro escenario para levar a cabo a represión. Unha violencia extrema que servirá de propaganda para os territorios que irán caendo ao longo dos case tres anos que dura a contenda.

A comarca do Baixo Miño e, en concreto Tomiño, foron bastións do movemento agrario que mostraron a súa oposición ao bando sublevado e participaron dende o primeiro momento na xunta de defensa de Tui. A Fronte Popular é a encargada da súa organización baixo a dirección do médico tudense Hermenegildo Losada e coa

colaboración de líderes políticos e sindicais como o deputado Antón Alonso Ríos ou o alcalde de Tui Guillermo Vicente. O día 25 de xullo as forzas falanxistas apodéranse de O Porriño. Os agraristas de Tomiño localízanse en Guillarei onde se constrúe un sistema de trincheiras e resisten os golpes até que a falta de municións e o desequilibrio de forzas provoca a retirada republicana. A xunta local entrega a cidade aos militares e con ela cae Tomiño e O Rosal. As milicias agóchanse no Monte Aloia onde todos serán asasinados. No Aloia iníciase o terror, a partir de aquí as detencións e os paseos serán a ameaza constante. O sindicalismo agrario é decapitado. Líderes agraristas e sindicais como Francisco Rodríguez Otero ou Hipólito Gallego Camarero son paseados. Outros como Antón Alonso Ríos foxe e salva a vida tras a unha coñecida peripecia⁷. Pero foron moitos máis os que pagaron coa vida ou co asañamento da súa familia polo seu pasado republicano. Sabemos con seguridade que os tomiñeses asasinados superaron a decena, tamén os represaliados foron numerosos mais a súa contabilidade resulta complexa. Os seguintes cadros poñen nome aos asasinados naturais ou residentes de Tomiño e aos que foron mortos dentro do término municipal⁸.

O silencio converteuse nun elemento fundamental para a supervivencia. O Colexio Xesuíta de Camposancos funcionou como campo de concentración de 1938 a 1941 onde estiveron encarcerados máis de 2.000 presos. Os asasinatos foron unha constante. Disparos que a outra marxe escoitaba con compaixón, testemuña do medo e da morte.

O establecemento dun novo Réxime nos primeiros meses da guerra, supuxo a volta da vella elite local aos municipios. Unha elite política que baseou o seu poder na dominación social mediante un férreo control cimentado no clientelismo e na corrupción onde o contrabando desempeñou un importante papel. O control dos elementos xeradores da economía, as formas de sociabilidade e de lecer mediante o clero e os membros do novo poder⁹, favoreceron unha cultura da resiliencia na que o discurso público difería do privado.

Esta situación foi ollada polas poboacións da outra marxe que foron quen de reactivar os lazos existentes e adaptarse ao clima de inestabilidade e perigo constante. Fronte ao efecto sorpresa das detencións, das coaccións, fortalecéronse as redes de fuxidos e do contrabando transfronteirizo.

Muller e nena pastando bois na marxe portuguesa. Foto Eliseo Alonso.

Parroquia	Fusilado	Barrio	Idade	Estado civil	Profesión	Morte
Amorín	Justo Álvarez Díaz	Outeiro	35	casado	comerciante	fusilado en Vigo o 13 xuño 1938.
	Manuel Piñeiro Zúñiga	Outeiro	37	casado	industrial	Morto en Mondariz o 4 outubro de 1936.
Currás	Juan Abramo Dios	Monte	26	solteiro	mestre	Morto na Pobra do Brollón o 3 de setembro de 1936.
Estás	Daniel Carrera Martínez	Graxola	38	casado	carpinteiro	sen identificar
	Antonio Baz Domingo	Graxola	37	casado	electricista	Morto en Pontearas o 24 de setembro de 1936.
Figueiró	Francisco Rodríguez Otero	Centinela	39	casado	practicante, secretario xudicial	Morto en Mondariz o 4 de outubro de 1936.
Forcadela	Hipólito Gallego Camarero	Eidos de Abaixo	39	casado	mestre	Morto en Mondariz o 4 de outubro de 1936.
Goján	Antonio Iglesias Perucho	Tollo	36	casado	albanel	Campo de San Lourenzo- Goján
Piñeiro	Manuel Granada	Bouzada	35	divorciado	xornaleiro	Camiño Grela, Piñeiro
Sobrada	Ángel Millán Alonso	Gandarña	33	casado	canteiro	Morto en agosto 1936 no camiño de Monte en Sobrada.
	Antonio Silva Viñas	Escampados	40	casado	xornaleiro	Morto en Sobrada.

Tomifeses asasinados.

Parroquia	Lugar	Data morte	Nome	Natural	Veciñanza	Estado civil	Idade	Profesión
Amorín	Monte Candeira	13 ago 36	Joaquín Avelino Álvarez López	A Guarda	Tegra- Teis (Vigo)	-	30	-
			Secundino Barciela	-	-	-	28	-
			Cesareo Costa Rodríguez	Teis	Tomíño	solteiro	27	-
			José Costa Rodríguez	-	Tegra- Teis (Vigo)	-	28	maríneiro
			Evaristo Melón Martínez	Teis- Vigo	Teis - Vigo	casado	33	funcionario municipal / cabo de arbitrios
Goián	O Poste, Goián	5 ago 36	José Cardoso Martínez	Tabagón, O Rosal	Tabagón, O Rosal	casado	30	barbeiro
	Campo de San Lourenzo	28 ago 36	Antonio Iglesias Perucho	Tomíño	Goián	-	36	labrego
Piñeiro	Camiño Grela	19 ago 36	Manuel Granada sen 2º	Piñeiro	Tomíño	divorciado	35	xornaleiro
Santa María de Tebra	Monte Salgueiró- Tebra	22 setembro 1936	José Groba Domínguez	O Porriño	O Porriño	casado	30	-
			José Grova Rodríguez	O Porriño	O Porriño	casado	27	-
			José Rocha "Portugués"	Portugal	O Porriño	-	-	-
			Antonio Francés Carpinteiro	O Porriño	O Porriño	casado	27	-
			Eliazar Francés Carpinteiro	O Porriño	O Porriño	casado	25	-

	Ponte dos Ríos- Tebra	24 setem- bro 1936	José Cabreira Valverde	Nigrán	Nigrán	casado	32	Mozo de tren
			Horacio Rouco Álvarez	Coruxo	Vigo	casado	33	traviario
			Marcelino López Ameneiros	Ferrol	Ríos- Lava- dores	casado	43	conductor ferro- carril
			Álvaro Soliño Araújo	Vigo	Teis - Vigo	casado	39	peón eventual de limpeza dos obra- doiros de tranvías de Vigo
			Jacobo Barreiro Pereira	Vigo	Chao nº 8 (Vigo)	solteiro	39	pintor / secretario do sindicato de traviarios 1935-36
	Padrón- Tebra	25 setem- bro 1936	José Rodríguez Vigo	Fisterra	R/ Uruguay 33 Vigo	solteiro	35	odontólogo
Sobrada	Salgueiro / Sequeiro	9 ago 36	Andrés González de Castro	A Guarda	Teis - Vigo	casado	33	oficinista
	Sobrada (posible Pino Manso)	9 ago 36	Manuel Nogueira Cruces	-	A Guarda	s/i	-	-

Persoas asasinadas en Tomiño.

COMO SE RECORDA

A guerra, como acontecemento excepcional, é un dos relatos máis recorrentes na transmisión oral. A memoria da guerra é reconstruída a través das anteriores narracións que unha vez máis se reinventan, do mesmo xeito que acontece coa tradición¹⁰. É polo tanto unha construción viva que se refai cada vez que se narra, unha reconstrución a posteriori de experiencias vitais dos individuos ou da comunidade que ten un claro fin social na reprodución das poboacións. Un relato formado por elementos escollidos para ser lembrados. Un discurso cunha carga simbólica que require dun tempo e dun espazo específico.

A memoria e a súa transmisión xoga un papel destacado no ámbito das socializacións no mundo rural. Un discurso que emprega conceptos e unha linguaxe que boa parte das veces non se corresponde co tempo narrado.

A Guerra da España forma parte das historias que as comunidades da outra marxe narran de forma oral. Un relato ao que nos achegamos da man da memoria de seis veciños que residen no municipio de Vila Nova de Cerveira e a través dos que observamos liñas comúns. Unha narración propia do ámbito privado suxeita a un código compartido polo imaxinario colectivo. Os elementos comúns dese discurso son os elementos aos que prestaremos atención procurando dar resposta a súa existencia.

Os informantes que protagonizan o noso traballo, corresponden a dúas mulleres e catro homes residentes nas freguesías de Vila Nova, Campos, Nogueira e Lovelhe. Todos eles son de extracción campesiña salvo Cândido, e todos eran cativos cando aconteceron os sucesos do 36. Como raianos a súa vida transcorrera no entorno da fronteira e do río, polo tanto todos terán unha vinculación directa coas prácticas no mesmo, entre elas o contrabando.¹¹

Pasaporte de Luis Pereira Pereira, veciño portugués residente en Sobrada. Familia Recaredo Pereira Castiñeira.

O primeiro trazo común é a súa actitude hostil fronte a ditadura que lles tocou vivir. Podemos definir a súa memoria como un relato de resistencia na que o código moral adquirido no fogar chocaba contra os piares do Estado Novo de Salazar representados no brazo armado da ditadura. Un enfrontamento determinado porque as estruturas e os axentes dese réxime eran alleos á tradición e aos espazos do rural nos que os seus membros se sentían atentados. Un diálogo que lonxe da conflictividade aberta pasaba pola confrontación silenciada e baseada nun cotiá boicot.

A guerra da España prodúcese cando na outra marxe xa está instaurada a Ditadura de Salazar. Un ambiente que se recrúa na fronteira durante a última semana de xullo de 1936 coincidindo co exilio masivo dos milicianos que resistiran no sur das provincias de Pontevedra e Ourense. O goberno envía soldados á fronteira que se unen á Guarda Fiscal e á actuación da PVDE¹² aumentando de xeito considerable a presión sobre as poboacións raianas e incrementando o grado de hostilidade. O peche de fronteiras e a presenza da policía fiscal e política significa que o uso do río está fortemente condicionado. Polo tanto a pesca, o paso de persoas¹³ e o contrabando se ven entorpecidos polas novas ordes ditadas dende Lisboa. En definitiva, as actividades económicas e sociais son alteradas e con elo a vida cotiá das persoas.

Barqueiros no río Miño. Foto Eliseo Alonso.

Neste contexto hostil, a memoria do 36 é protagonizada, en primeiro lugar, pola figura do fuxido. Todo relato da guerra é iniciado polos escapados que cruzaron a fronteira, que se agocharon nas casas e que logo foron conducidos ás vilas de Ponte de Lima, Viana do Castelo ou Porto.

Dos seis entrevistados, tres conviviron con agochados nas súa casas, é dicir, teñen lembranza de galegos que fuxían do seu fogar polo perigo que corrían e cos que mantiveron en maior ou menor medida unha relación de convivencia. Nalgúns casos,

coñeceron a varias persoas nesta situación que estiveron agochadas nas súas vivendas durante diferentes períodos que oscilaron de días a meses. Os lazos que se estableceron nalgúns destes casos mantivéronse no tempo mantendo unha comunicación a posterior dos feitos¹⁴.

Este activismo xustificase fundamentalmente por dous fenómenos que impulsaron a creación dunha rede de apoio aos fuxidos¹⁵. Por un lado, existía previamente unha relación de familiaridade e de amizade entre ambas poboacións fronteirizas baseada nos matrimonios mixtos, nunha mobilidade temporal¹⁶, no partillamento de festividades¹⁷ e na explotación conxunta da pesca fluvial¹⁸ e do contrabando. E por outro lado, a crueldade da represión xa nos primeiros días espertou un sentimento de medo que a día de hoxe segue ligado de xeito directo a guerra da España e que a define nos recordos dos nosos entrevistados. Todos fan de que escoitaron os tiros doutro lado e que como di Cândido Magalhães:

a noite nos ficabamos na cociña a luz do fogón, a ouvir historias sobre a guerra civil, sobre o que se ouvíaa e algunhas coizas que realmente cabem na miña memoria. O que me ficou mais fincado na miña memoria foi que ao anoitecer normalmente as persoas que aínda andaban ao traballo xunto ao río ouvían do lado de acá as rexadas de metralleta ou de ametralladora como nos lle chamamos acá, e persoas a gritar: homens, mulleres e crianzas. E iso era uma...nos viviamos iso como unha dor, con pena porque moitas das persoa dun lado e do outro do río tiñan lixaos afectivos moito fortes, por un lado a traves do comercio do contrabando e por outro por afinidades até familiares. Alguns tiñan familias noutro lado, Goián, de Tomiño, e por tanto o que me ficou demais marcante na miña mente de crianxa na altura era mesmo eses horrores vividos tamen por lado de acá.

Lances de cruz entre Torrón e Cristelo Covo, ca 1950. Foto Familia Silva Mariño.

A contenda do 36 é sempre narrada como “unha guerra fraticida”, unha guerra entre “irmãos”. Unha guerra que non xustifican aínda que discrepen nas súas causas. Este é outro das características comúns da memoria da guerra: a crueldade. Unha barbarie que é retratada de forma unánime por todos os entrevistados e que choca co discurso acerca da guerra nas colonias portuguesas, lugares cos que algúns dos nosos entrevistados mantiveron vinculación¹⁹.

Así como a ferocidade dos vencedores do 36 é un dos epicentros da memoria colectiva da outra marxe, as causas que

Lances de cruz entre Torrón e Cristelo Covo, ca 1950. Foto Familia Silva Mariño.

motivaron tales sucesos difire nalgúns casos, é dicir, non hai unha valoración unánime. Cándido, cun texto de Manuel Loff no regazo, proporciona unha explicación máis académica na que a guerra foi un golpe de Estado contra ao réxime lexítimo da República porque gobernaba a esquerda. Orientación política coa que se identifica e proxecta a súa familia destacando o papel do seu avó que centrará boa parte do relato (“somos unha familia de esquerdas, pero esquerdas demócratas”). Luis sen embargo defende que a guerra foi causada polos comunistas que obrigaron a imposición dunha ditadura como en Portugal. Luis non outorga vantaxes aos réximes ditatoriais mais nostalgia as mellores condicións de vida que opón aos momentos actuais protagonizados por dificultades económicas e polo alto grado de corrupción. A través das narracións destes dous entrevistados observamos como inflúen as políticas de propaganda do réxime. Un fenómeno común a ambas beiras do Miño na que os vencidos representan o negativo da revolución, o ocaso do cambio, o atentado contra os piares do mundo rural²⁰. Un papel no que tivo un papel decisivo o clero rural. Non só pola súa autoridade local asinando informes de boa conducta senón tamén como superioridade moral.

A Guerra como xa dixemos, interrompeu a vida cotiá das poboacións da raia que, como acabamos de ver, non só foron meros observadores do dolor senón que tiveron un papel activo participando no paso de fuxidos. Un paréntese que afianzou os lazos de solidariedade entre ambas marxes. A unión entre as dúas comunidades fortaleceu-se e ese recordo está enclavado nas lembranzas de ambas poboacións. O impasse da guerra superouse na fronteira co contrabando que a partir do establecemento do novo Réxime con Franco como Xefe de Goberno converterá ao Miño nunha fonte de prosperidade. O contrabando da fronteira viviu a súa maior época na posguerra profesionalizando as poboacións miñotas na actividade. Todos os informantes participaron de

forma activa no contrabando, uns como barqueiros profesionais (Luis e Alesandrino), outros coa súa redistribución nos mercados locais (Julieta), co contrabando de persoas a Francia²¹ (veciña de Nogueira) ou capitaneando o paso de grandes cantidades de mercadorías e da súa redistribución a ambos lados como é o caso Joaquim Magalhães.

Neste senso, ten sentido que no imaxinario da fronteira a Guerra da España estea fortemente ligada ao contrabando. Unha actividade que polo seu carácter ilegal enfrontaba as directrices dos novos Réximes e que estaba personificado pola GNR, a Guarda Fiscal e PVDE, e a Guardia Civil de Costas e Fronteiras (carabineiros). Uns corpos de orde que xunto coas novas autoridades locais acabaron por formar parte do clima corrupto e clientelar ao que incitou a práctica da autarquía e o racionamento.

Patrulleiro da Armada Española Cabo Fradera e barqueiro fronte Vila Nova de Cerveira. Foto Eliseo Alonso.

O contrabando é lembrado como un episodio positivo cheo de grandes glorias ao que todos os que vivimos na fronteira estamos acostumados a oír falar. Relatos extraordinarios nos que se poden analizar os fundamentos da memoria. A modo de exemplo recuperamos unhas palabras de Cándido Magalhães que ademais nos permite recuperar a conexión do contrabando coa contenda.

o portugueses eramos mais ousados, mais aguerridos (referíndose a práctica do contrabando), non tiñamos tanto medo, non vivemos a guerra civil, entendes? A guerra civil deixou marcas profundas en toda a sociedade española, entendo eu, durante muito tempo. (...) o medo persistiu durante décadas despois da guerra civil, entendo eu, e por iso mesmo despois de ter acabado a guerra no 39, (...) eu haxo que existía algún medo ou algún pavor nas persoas a ser aproximar a beirada do río, polos caravineiros e pola marina, (...) eran zonas muitos vixiadas i nos tiñamos a garda fiscal aquí, en cada freguesía había un posto, por tanto controlaban a vida das persoas de mañán a noite, non é? (...) O medo do lado de alá era tanto y tanto que

os nossos contabandistas chegaban a levar carga até Tebra. Por tanto ti ves, o medo que estaba encurtido na sociedade de entom

CONCLUSIÓNS

A modo de conclusión podemos afirmar que a guerra significou en boa medida a existencia dun discurso oculto e dun público. Un ámbito privado no que a memoria significaba a lembranza da resistencia. Recordos dun pasado no que actuaba un elemento cohesionador: o contrabando. A lexitimación do contrabando transfronteirizo e o seu papel nas glorias pasadas, favorece a reivindicación das estratexias de resistencias cotiás que boicotearon de forma sistemática as formas de dominación. Unha actitude que precisou de lazos preexistentes en ambas marxes. Unha relación propia da cultura da fronteira na que a crueldade da guerra foi afrontada coa organización dunha rede de refuxiados que durante meses serviron de salvoconduto para os represaliados. Unha labor xustificada na proximidade familiar e de amizade capaz de superar os riscos existentes. Unha comunidade que se define por oposición e que neste caso identifica a ameaza nos axentes da lei que atenta contra a supervivencia da comunidade.

No fondo, vivir na raia húmida significa atravesar de xeito habitual o río e polo tanto aceptar que “o Miño cobra o seu foro”. En torno á súa existencia fornécese un medio económico, a pesca e o contrabando, e unha convivencia que precisa de lazos fortes. Esa man que aperta con forza cando estoupa a guerra fratricida e cando os temores deben ser novamente ollados para adaptarse aos novos tempos.

Un decurso que é lembrando con algunhas limitacións e que son propias da pegada das políticas ditatoriais como é o endiañamento dos vencidos á modo de xustificación da crueldade. Porque os vencedores reescriben a historia e relegan as memorias colectivas ao espazo privado, despolitizan os episodios e as persoas, reducindo a ideoloxía á simples incidentes vitais e á criminalidade común. Un capítulo interesante para coñecer os procesos de brutalización do século XX e o papel das políticas de propaganda nas memorias colectivas que debería ser estudado con detemento. Novos temas para retomar un relato plagado de gandeiros contrabandistas, de barqueiros aguerridos, de portadores que arriscaban a vida polo futuro, de pícaros que boicoteaban aos axentes da nova orde social sen romper o código moral existente.

BIBLIOGRAFÍA

- ADRIO BARREIRO, Gonzalo (2008): *La vida municipal en la II República Española. Examen de los municipios en la provincia de Pontevedra en ese período (1931-1936)*, Edicións Do Castro, Sada.
- ALONSO RÍOS, Antón (1979): *O Señor Afranio ou como me rispei das gadoupas da morte*, Castrelos, Vigo.
- CARDESÍN DÍAZ, José María (1993): “*La religión como teoría organizadora de la experiencia de vida campesina*”, *O feito relixioso en Galicia*, Asociación Galega de Historiadores, Santiago de Compostela, pp. 201-22

- (1996): “Religión y vida cotidiana en una parroquia rural”, SÉMATA, Ciencias Sociais e Humanidades, núm. 7-8: *Las religiones en la historia de Galicia*, pp. 615-639.
- (2005): “*Toda historia lleva implícita una antropología. Una indagación en la historia del pensamiento occidental*”, en *Cuadernos de Estudios Gallegos*, núm. 128 (enero-diciembre 2015), páx. 355-387.
- JORGE PEREIRA (2010): *Tomiño na historia*, A Nosa Terra, Vigo.
- (2016): “Antón Alonso Ríos no agrarismo tomiñés (1931-1936)”, *Murguía. Revista Galega de Historia* nº 33 (xaneiro-xuño 2016), Santiago de Compostela.
- JORGE PEREIRA, Natalia e MARTINS, André (2011): *Lanzo das imaxes*, documental.
- GODINHO, Paula (1996): “Memória social e património” en *A Trabe de ouro*, T. 3 núm. 27, Santiago de Compostela, pp. 431-441.
- (2011): *Oír o galo cantar dúas veces*, Deputación Provincial de Ourense, Ourense.
- GRANDÍO SEOANE, Emilio (1993): “El primer personal político del franquismo en la provincia de Coruña: cambio y continuidad de las élites políticas municipales durante la Guerra Civil en la retaguardia nacional (1936-1939)” en *Congreso Internacional El Régimen de Franco*, Universidade Nacional de Educación a distancia, Madrid.
- (1993): “A represión contra o republicanismo” en *Congreso Internacional El Régimen de Franco*, Universidade Nacional de Educación a distancia, Madrid.
- (2001): “A ribeira que deixou de selo. A fronteira galego-portuguesa tras o golpe de xullo de 1936” en *Entre nós: estudos de arte, xeografía e historia en homenaxe ao profesor Xose Manuel Pose Antelo*, SUniversidade de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela.
- (2006): *República e republicanos en Galicia*, Ateneo Republicano de Galicia, A Coruña.
- (2011): *Vixiados. Represión, investigación e vixilancia na Galia da Guerra Civil (1936-1939)*, Laiovento, Santiago de Compostela.
- (2013): *Derribar a Franco. Oposición al régimen y guerra fría en el noroeste de la Península Ibérica*, Eneida, Madrid.
- LOFF, Manuel: “Revolución versus tradición? Visiones de España desde el Portugal revolucionario y posrevolucionario”, en Dialnet. Enlace web: dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/1354289.pdf
- PENA RODRÍGUEZ, Alberto (1997): *El Estado Novo de Oliveira Salazar y la Guerra Civil española: información, prensa y propaganda (1936-1939)*. Tesis doctoral. Enlace web: <http://biblioteca.ucm.es/tesis/19972000/S/3/S3036701.pdf>
- PEREIRA, Dionisio (2004): “A represión franquista na provincia de Pontevedra (1936-1950)”, *Unión Libre* nº 9, pp.33-46
- (2013): *Emigrantes, exiliados e perseguidos. A comunidade portuguesa na Galiza (1890-1940)*, A traves editora, Ourense.
- RODRÍGUEZ BARREIRA, Óscar (2008): *Migas con miedo. Prácticas de resistencia al primer Franquismo 1939-1953*, Universidad de Almería, Almería.
- RODRÍGUEZ GALLARDO, Ángel (2007): “Entre barandas e inverneiras: refuxiados e guerra civil” en *A Trabe de ouro*, nº 57, Santiago de Compostela, pp. 23-37
- (2008): “Galegos, vítimas de Salazar” en *A Trabe de Ouro*, T. 3, ano 19, nº 75, Santiago de Compostela, pp. 393-407
- (2010): *A teima da memoria en Cincocentas peneiras para 25 anos*, pp. 98-99
- RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, Javier (2011): “A implatación da ditadura franquista. A represión nos procesos de control social” en *Vixiados. Represión, investigación e vi-*

- xilancia na Galia da Guerra Civil (1936-1939)*, Laiovento, Santiago de Compostela.
- ROSSAS, Fernando (coord) (1998): *Portugal e a guerra civil de Espanha*, Colibrí, Lisboa.
- SIMÕES, Dulce (2013): *Frontera y guerra civil española. Dominación, resistencia y usos de la memoria*, Diputación de Badajoz, Badajoz.
- SOUTELO VÁZQUEZ, Raúl E PRADA RODRÍGUEZ, Julio (1997): “Antropoloxía da memoria, representación simbólica e función social das contruccións míticas relativas á represión franquista” en *Actas do III Congreso de Historia de la Antropología y Antropología Aplicada*, Instituto de Estudos Gallegos “Padre Sarmiento”, Santiago de Compostela.
- SOUTELO VÁZQUEZ, Raúl (2001): *Galicia nos tempos de medo e fame: autarquía, sociedade e mercado negro no primeiro franquismo 1936-1959*, Universidade de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela.

FOTOGRAFÍAS

- Fotos 1, 3 e 6: Eliseo Alonso
- Foto 2: Familia de Recaredo Pereira Castiñeira
- Fotos 4 e 5: Familia Silva Mariño.

NOTAS

- 1 O presente texto é froito da investigación realizada ao longo do ano 2014 no municipio de Vila Nova de Cerveira (Portugal) e que foi presentada no Máster de Historia Contemporánea da Universidade de Santiago de Compostela e posteriormente nas Jornadas de Estudos, Memória, Património e Devir: entre futuros passados e tempos inéditos organizados polo Instituto de História Contemporánea (Universidade Nova de Lisboa, 20 abril 2017).
- 2 Hugh Thomas (Windsor -Inglaterra, 1931- Londres, 2017) deuse a coñecer no 1961 coa súa obra *La Guerra Civil Española* que pronto foi traducido a varias linguas. Xunto con Raymond Carr e Paul Preston formaron o grupo de hispanistas británicos dedicados ao estudo da Segunda República e Guerra da España. Raymond Carr (Bath- Reino Unido, 1919-2015) foi un dos máis recoñecidos hispanistas sobre a guerra civil e a república. En 1966 publicou *Spain 1808-1939*. Stanley George Payne (Denton Texas, Estados Unidos, 1934) Profesor na Universidade de Winsconsin-Madison, destacamos a súa primeira publicación sobre a historia recente de España *Falange. Historia del fascismo español* que foi publicada en París por Ruedo Ibérico en 1968. Gabriel Jackson (Mount Vernon, Estados Unidos 1921) destaca a súa obra *La república española y la guerra civil*. A obra non pasou a censura franquista mais tivo unha longa vida clandestina no mercado negro.
- 3 Paul Preston (Liverpool, Reino Unido, 1946) é un dos máis destacados hispanistas dedicados ao estudo da historia contemporánea de España xuno con Hugh Thomas e Raymond Carr. *La Guerra Civil española. Reacción, revolución y venganza* (1978) foi a súa primeira achega a historiografía sobre a guerra de España que iniciou na

- Universidade de Oxford xunto con Hugh Thomas. Un das súas obras máis coñecidas é a biografía do ditador *Franco: Caudillo de España* (1993)
- 4 Manuel Tuñón de Lara (Madrid, 1915- Lejona, 1997) licenciouse en Dereito en 1936 e formou parte das Xuventudes Comunistas e logo das Xuventudes Socialistas Unificadas. En 1946 exiliase a París onde se diploma en Historia en 1953. No país galo entra en contacto cos historiadores Manuel Núñez de Arenas e Pierre Vilar que terá un gran peso no seu pensamento. En 1964 inicia a súa etapa como profesor na Universidade de Pau onde obtén a cátedra en 1978. Nesta Universidade organizará dende 1970 a 1980 os Coloquios de Historia Contemporánea de España que impulsaron estudos de Historia Social e que funcionaron como un foro de encontro e debate.
- 5 Destacamos os traballos de Paula Godinho: *Oír o galo cantar dúas veces*, Deputación Provincial de Ourense, Ourense, 2011; e o de Dulce Simões *Frontera y guerra civil española. Dominación, resistencia y usos de la memoria*, Diputación de Badajoz, Badajoz, 2013.
- 6 Nos últimos anos, a represión e as súas formas teñen sido tratadas por diferentes autores. Para o caso galego destacamos os traballos de Antonio Míguez Macho. En concreto, *Xenocidio e represión franquista en Galicia: a violencia na retagarda na Guerra Civil (1936-1939)*, Santiago de Compostela, Lóstrego, 2009.
- 7 JORGE PEREIRA, Natalia: “Antón Alonso Ríos no agrarismo tomiñés (1931-1936)” *Murguía: revista galega de historia*, 2016, nº 33, pp. 53-74.
- 8 Os cadros son elaboración propia en base Nomes e Voces, Arquivo Histórico do Rexistro Civil de Tomiño, Arquivo Histórico Municipal de Tomiño e fontes orais.
- 9 O control social no rural sustentábase sobre o párroco, o alcalde de barrio e “veciños idóneos”. Estes últimos son citados así nos Libros de Sesións das Comisións Xestoras (Arquivo Histórico Municipal de Tomiño). Veciños que monopolizan na súa persoa o poder económico, social e político.
- 10 En palabras da antropóloga Paula Godinho: “a tradición é reconstruída en base a memoria do pasado, esquecéndose de que non é máis que unha invención presente do que xa pasou” (Godinho, 1996: 432). A autora recupera a David Lowenthal e incorpora a tradición ao que chama “uma memória da sociedade” e marca a diferenza con Maurice Halbwach que falaba dunha memoria colectiva vinculada en exclusividade a un grupo humano particular. Para Godinho a memoria colectiva incorpora costumes, tradicións e historias.
- 11 As entrevistas foron realizadas ao longo do outono de 2014 no municipio de Vila Nova de Cerveira. Todos os entrevistados superaban os 70 anos de idade. Identificámoslos polos nomes e o seu lugar de procedencia salvo unha das mulleres que pediu expresamente que non aparecese o seu nome. Entrevistados: Alesandrino (barqueiro, freguesía de Campos -padecía unha discapacidade-), Luis (barqueiro, emigrante a Canadá, freguesía Lovelhe), Julieta e esposo (Manuel Fernández de Santiago, home de dereitas que desempeñou o cargo de secretario do Xulgado de Tomiño dende xullo de 1936. Julieta xunto co seu home viviron varias décadas nas colonias portuguesas, Lovelhe), Cândido Magalhães (neto de Joaquim Magalhães, un destacado contrabandista, Vila Nova), muller (servir nas casas fortes da Vila, contrabando de persoas, Nogueira).
- 12 O goberno portugués priorizou o control da fronteira a comezos da década de 1930 coa chegada ao goberno español das forzas marxistas. Até o momento na fronteira

estaba destinada a Guarda Fiscal (1885) cuxo obxectivo era a fiscalización dos bens e control da circulación das persoas na fronteira. Coa primeira vaga de fuxidos, Lisboa reforza o traballo da Guarda Fiscal con efectivos militares da GNR que tiñan como misión manter a lei, a orde e defender a propiedade privada. Os gobernos locais e os Gobernadores Cívís podían solicitar a máis efectivos e así o fixeron en diferentes zonas da fronteira húmida e seca. Á estes grupos uniuse a Policía política (PVDE) que funcionou como un instrumento de represión ao servizo do goberno que en 1945 legalizou as súas prácticas.

- 13 Dulce Simões apunta que “las poblaciones fronterizas, independientemente de que desempeñen sus papeles en la construcción de la frontera nacional, jamás sacrifican sus intereses ni abandonan sus sentimientos de pertenencia local, y a pesar de que la zona fronteriza remita hacia una construcción política inherente a cada Estado, representa un espacio de movilidad social entre dos estados contiguos” (*Frontera y guerra civil española. Dominación, resistencia y usos de la memoria*, Diputación de Badajoz, Badajoz, 2013, páx. 56)

Ese espazo de mobilidade social é no que se desenvolve a cultura popular composta por lazos familiares a través dos matrimonios mixtos (destacamos o alto porcentaxe de criados portugueses que veñen a ocupar nichos laborais deficientes pola alta taxa de emigración masculina. Emigrantes do rural portugués que se establecen no municipio mediante matrimonio con mulleres galegas) e por festexos como os *lances de cruz* que se celebraban no último treito do río Miño. Un encontro que ambas comunidades festexaban no río e que aglutinaban ao conxunto das poboacións o Luns de Pascoa (JORGE PEREIRA, Natalia e MARTINS, André (documentario) : *O Lanzo das imaxes*, 2011)

- 14 Cândido Magalhães relata: “*tivemos na casa do meu avo, varios, durante moitos meses, e alguns até anos, varios galegos, de Gondomar, e un señor chamado Constante que era de Gondomar, que tiña un hotel agora en Playa América, que é o hotel Miramar. O pai deses señores, esteve tres anos na casa do meu avó como refuxiado, e estiveron outras persoas, que eu non podo chegar a dizer o nome. Ese sei que era muito amigo da nosa familia, e por tanto el era un foraxido, non é?*” (...) “*A casa do meu avo foi como un albergue de fuxidos que fuxían da guerra civil. Deulle guarida e logo fuxiron para Lisboa e outras terras.*”

- 15 Grandío Seoane cualifica “o período de máxima intensidade na entrega de españois refuxiados ou que tentaban entrar en Portugal dende Galicia foi entre os días finais de agosto e os primeiros de setembro de 1936. Aínda que houbo un trasfego constante deste intercambio durante os anos que durou a guerra” en “A ribeira que deixou de selo. A fronteira galego-portuguesa tras o golpe de xullo de 1936” *Entre nós: estudos de arte, xeografía e historia en homenaxe ao profesor Xose Manuel Pose Antelo*, Universidade de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela, 2001, p. 1009.

Destacamos os traballos acerca das redes de fuxidos dos autores Ángel Rodríguez Gallardo (“Entre barandas e inverneiras: refuxiados e guerra civil” *A Trabe de Ouro*, nº 57- 2007, Santiago de Compostela, pp. 23-37 e “Galegos, vítimas de Salazar” *A Trabe de Ouro*, nº 75-2008, Santiago de Compostela, pp. 393-407) e Dionisio Pereira (*Emigrantes, exiliados e perseguidos. A comunidade portuguesa na Galiza (1890-1940)*, Através editora, Ourense, 2013.)

- 16 É de destacar a alta taxa de inmigración portuguesa fundamentada en homes dedicados as labores de labranza. Por exemplo, na parroquia de Sobrada, unha das máis poboadas do municipio, no 15% das casas o cabeza de familia era portugués. Procedían sobre todo de Ponte de Lima, Paredes de Coura e Viana do Castelo.
- 17 Unha das manifestacións máis destacadas da cultura popular das comunidades da raia no Miño son os *lances de cruz*. Os lances son un ritual a medio camiño entre a relixión e a superstición que consiste en bendicir as barcas para que a pesca sexa abundante e o río non cobre o seu foro. Unha festividade que se celebra na Pascoa coincidindo coa tradición de levar a cruz polas casas. A súa orixe podemos datala nos inicios da período moderno nun período no que a explotación pesqueira no Miño deixa constancia das cargas forais. O rito consistía en que o párroco bendecía as barcas e a cambio entregábaselle unha lamprea. Durante os século XX os *lances de cruz* celebrábanse en toda a ribeira dos municipios de Tomiño, O Rosal, Valença e Cerveira. Coñecemos en maior medida o que celebra entre as parroquias de Sobrada e a freguesía de Cristelo Covo porque é o único que continúa celebrándose e do que contamos con máis fontes. De feito, conservamos fotografías da súa celebración a comezos de 1950 na que se observa o paso da poboación dunha marxe a outra polo río.
- 18 A pesca do río Miño asentábase fundamentalmente entorno a pesca da lamprea, do meixón e do sábel. O goianés Eliseo Alonso dedicou parte da súa vida ao estudo das artes sobre o Miño dende un punto de vista etnolóxico. Destacamos da súa autoría *Pescadores del río Miño (Tramo gallego-portugués)*, Deputación Provincial de Pontevedra, Vigo, 1989.
- 19 É o caso do esposo de Julieta que durante varios anos residiu na Angola portuguesa.
- 20 O mundo rural aséntase sobre dous piares fundamentais que son a propiedade privada e a igrexa. Atentar contra algún destes supón entrar en conflito coa moralidade da comunidade. José María Cardesín Díaz centra boa parte das súas investigacións sobre a socioloxía do rural: “Religión y vida cotidiana en una parroquia rural, *SÉ-MATA, Ciencias Sociais e Humanidades*, núm. 7-8 (1996): Las religiones en la historia de Galicia, pp. 615-639; “La religión como teoría organizadora de la experiencia de vida campesina”, *O feito relixioso en Galicia, 1993, Asociación Galega de Historiadores, Santiago de Compostela*, pp. 201-224
- 21 Un tema a afondar sería o contrabando de persoas cara Francia, un fenómeno no que deberon xogar un papel importante as preexistentes estruturas da rede de fuxidos do 1936.